

**बी.एड. प्रशिक्षणार्थीची सामाजिक परिपक्वता आणि सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती
यातील सहसंबंधाचा अभ्यास**

संशोधक

प्रसाद शांताराम गुरव.
पीएच. डी. विद्यार्थी, शिक्षणशास्त्र,
मुंबई विद्यापीठ.

मार्गदर्शक

डॉ. केशर जाधव.
सहाय्यक प्राध्यापक,
चेंबुर सर्वकष शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
चेंबुर, मुंबई. ०७

प्रस्तावना:—

सुसंस्कृत समाज व प्रगत राष्ट्रांच्या उभारणीसाठी शिक्षण हाच मूलभूत पाया आहे. व्यक्ती, समाज आणि राष्ट्रांच्या सर्वांगीण विकासात शिक्षण प्रक्रिया अत्यंत महत्त्वाची असते. या शिक्षणप्रक्रियेत शिक्षकाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे व मानाचे आहे. जर शिक्षण प्रक्रियेत शिक्षकाचे स्थान एवढे महत्त्वपूर्ण असेल तर त्यासाठी योग्य दृष्टिकोन व वृत्ती असलेले सुसंस्कृत, विचारी, चिकित्सक, जबाबदार व विद्वान शिक्षकांची आवश्यकता देशाला आहे. म्हणून बदलत्या काळानुरूप शिक्षकांचा व्यवसायिक दर्जाही सुधारणे आवश्यक आहे. भावी शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानप्रक्रियेत सक्रिय सहभाग करण्यासाठी उपयुक्त अध्यापन तंत्रे, शैक्षणिक साहित्याची निर्मिती, विद्यार्थी-शिक्षक आंतरक्रिया, सामाजिक भान, सर्जनशील विचार, स्वतःविषयीची संपूर्ण ओळख इत्यादीचे प्रभावी शिक्षण शिक्षक प्रशिक्षणातून मिळणे अपेक्षित आहे.

महत्त्वाचे शब्द:— बी.एड. प्रशिक्षणार्थी, सामाजिक परिपक्वता, सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती

संशोधन अभ्यासाची गरज :—

संशोधक स्वतः गेल्या दहा वर्षांपासून शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयात अध्यापनाचे कार्य करित आहे. या संशोधनामागील संशोधकाने नोंदविलेली काही निरीक्षणेही सांगता येतील. उदा. बी. एड. ला प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशील अध्यापनाविषयी उदासिनता दिसून येते. तसेच सामाजिक दृष्टीकोनाविषयीही गोंधळलेले दिसतात. म्हणून बी. एड. विद्यार्थ्यांमध्ये समाजातील रूढी, प्रथा, परंपरा, नियम याविषयी जाणीव, सामाजिक

वातावरणानुसार आपले वर्तन, सवयी, अभिवृत्ती, कौशल्य, तसेच संशोधनवृत्ती, वैज्ञानिक दृष्टीकोन, तर्क व अनुमान, भाषा संपादन शैली, कल्पना शक्ती, चिकित्सक विचारसरणी इत्यादी बाबींमधील जागृकता व विकसनासाठी सदर संशोधनाची गरज आहे.

संशोधनाचे शीर्षक :-

“बी.एड. प्रशिक्षणार्थींची सामाजिक परिपक्वता आणि सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती यातील सहसंबंधाचा अभ्यास”

संशोधनाची चले :-

संबंधित संशोधनासाठी खालील चलांचा समावेश केला आहे.

- १) सामाजिक परिपक्वता
- २) सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती

कार्यकारी व्याख्या :

संशोधनाच्या उपयोगात आणलेल्या संकल्पनांच्या कार्यकारी व्याख्या पुढीलप्रमाणे.

१. सामाजिक परिपक्वता

सामाजिक परिपक्वता म्हणजे कामाची दिशा, स्वयं दिग्दर्शन, संवेदनशीलता, संभाषण क्षमता, प्रबोधनावरचा विश्वास, सहकार्य वृत्ती, सामाजिक बांधिलकी, सामाजिक सहिष्णूता, बदल स्विकारण्याची पात्रता, परंपरा व संस्कृतीची समज, संविधानात्मक समज होय.

२. सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती

सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती म्हणजे अध्यापन कौशल्य, अध्ययन कौशल्य, प्रेरणा, बौद्धिक पात्रता, विचार करण्याची पध्दती, व्यक्तीमत्त्व, व्यावसायिक बांधिलकी, नियोजन, समन्वय होय.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

प्रस्तुत संशोधन अभ्यासाची निश्चित उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) बी.एड. प्रशिक्षणार्थींची सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांची सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती यांच्या सहसंबंधाचा खालिल गटामध्ये अभ्यास करणे.

१) प्रशिक्षणार्थी मुले	२) प्रशिक्षणार्थी मुली
३) ग्रामीण भागातील प्रशिक्षणार्थी	४) शहरी भागातील प्रशिक्षणार्थी
५) आदिवासी भागातील प्रशिक्षणार्थी	६) मराठी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थी
७) इंग्रजी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थी	८) हिंदी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थी
९) एकूण प्रशिक्षणार्थी	

संशोधनाची परिकल्पना :-

संशोधनाची शून्य परिकल्पना पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) बी.एड. प्रशिक्षणार्थींची सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांची सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती यात खालिल गटामध्ये लक्षणीय सहसंबंध नाही.

१) प्रशिक्षणार्थी मुले	२) प्रशिक्षणार्थी मुली
३) ग्रामीण भागातील प्रशिक्षणार्थी	४) शहरी भागातील प्रशिक्षणार्थी
५) आदिवासी भागातील प्रशिक्षणार्थी	६) मराठी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थी
७) इंग्रजी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थी	८) हिंदी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थी
९) एकूण प्रशिक्षणार्थी	

संशोधन अभ्यासाची व्याप्ती आणि मर्यादा :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने ठाणे जिल्ह्यातील सात महसूल तालुक्यातील शहरी, ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील इंग्रजी, मराठी, हिंदी माध्यमाच्या १२ बी.एड. महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थींचा समावेश केला आहे. सदर महाविद्यालये मुंबई विद्यापीठाशी संलग्न आहेत. शैक्षणिक वर्ष २०१४-१५ मधील विद्यार्थ्यांचा समावेश या संशोधनात केला आहे.

संशोधनाची कार्यपध्दती :-

१) संशोधनाची पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक संशोधनातील सहसंबंध पध्दतीचा वापर करण्यात आला.

२) संशोधनाचे न्यादर्श :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी एकूण ६७३ शिक्षक प्रशिक्षणार्थींची निवड संभाव्यता पध्दतीतील स्तरीय यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीचा उपयोग करून करण्यात आली.

३) संशोधनाची साधने :-

प्रस्तुत संशोधनात खालील साधनांचा वापर करण्यात आला.

अ) संशोधक निर्मित सामाजिक परिपक्वता मापन श्रेणी

ब) संशोधक निर्मित सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती मापन श्रेणी

४) माहिती विश्लेषणाची तंत्रे :-

प्रस्तुत संशोधनातील माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी पिअरसन परिघात परिगुणन या सांख्यिकी तंत्राचा उपयोग केला आहे.

संशोधनाचे महत्त्व :-

कोणत्याही क्षेत्राचे यश हे त्या क्षेत्रातील कुशल मणुष्यबळावर अवलंबून असते. शिक्षण क्षेत्राचा विकासही याच तत्त्वावर अवलंबून आहे. अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत एक परिपक्व व्यक्तीमत्त्व अपरिपक्व अशा बालमनावर परिणाम करत असते. या प्रक्रियेत परिपक्व व्यक्तीमत्त्व जेवढे समृद्ध, प्रभावी, कुशल, संस्कारीत तेवढाच सखोल प्रभाव हा विद्यार्थ्यांच्या बालमनावर होत असतो. त्यासाठी उत्तम प्रशिक्षित शिक्षकांचा पुरवठा करणे आवश्यक आहे. या दृष्टीने हे संशोधन उपयुक्त ठरेल.

परिकल्पनेचे परिशिलन :-

प्रस्तुत परिकल्पनेचे परीक्षण पुढीलप्रमाणे.

१) बी.एड. प्रशिक्षणार्थींची सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांची सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती यात खालिल गटामध्ये लक्षणीय सहसंबंध नाही.

१) प्रशिक्षणार्थी मुले

२) प्रशिक्षणार्थी मुली

३) ग्रामीण भागातील प्रशिक्षणार्थी

४) शहरी भागातील प्रशिक्षणार्थी

५) आदिवासी भागातील प्रशिक्षणार्थी

६) मराठी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थी

७) इंग्रजी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थी

८) हिंदी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थी

९) एकूण प्रशिक्षणार्थी

या शून्य परिकल्पनेच्या परीक्षणासाठी पिअरसन परिघात परिगुणन पद्धतीचा उपयोग केलेला आहे.

कोष्टक क्रमांक १

सामाजिक परिपक्वता आणि सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती यामधील सहसंबंध

सामाजिक परिपक्वता आणि सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती	हि.म)	म.म)	ग्रामीण	शहरी	आदिवासी	मराठी	इंग्रजी	हिंदी	एकूण
नमुना	७९	५९४	१५	५८५	७३	१८५	४३०	५८	६७३
स्वाधीनतामात्रा	७७	५९२	१३	५८३	७१	१८३	४२८	५६	६७१
सारणी -१ ^०	०.०५	०.२२१	०.०८३	०.५३०	०.०८३	०.२३०	०.१४५	०.०९५	०.०७९
मूल्य	०.०१	०.२८८	०.१०८	०.६५६	०.१०९	०.३३०	०.१९०	०.३३६	०.१०३
प्राप्त -१ ^०	०.०८	०.०२	०.१७	०.०४	०.०५	-०.०५	-०.०५	-०.१४	०.०६
सार्थकता स्तर	सार्थकता नाही	सार्थकता नाही	सार्थकता नाही	सार्थकता नाही	सार्थकता नाही	सार्थकता नाही	सार्थकता नाही	सार्थकता नाही	सार्थकता नाही

अर्थनिर्वचन :

बी.एड. प्रशिक्षणार्थीमधील प्रशिक्षणार्थी मुले, प्रशिक्षणार्थी मुली, ग्रामीण भागातील प्रशिक्षणार्थी, शहरी भागातील प्रशिक्षणार्थी, आदिवासी भागातील प्रशिक्षणार्थी, मराठी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थी, इंग्रजी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थी, हिंदी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थी, एकूण प्रशिक्षणार्थींची सामाजिक परिपक्वता आणि सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती यामधील सहसंबंध अभ्यासताना प्राप्त 'r' मूल्ये अनुक्रमे ०.०८, ०.०२, ०.१७, ०.०४, ०.०५, -०.०५, -०.०५, -०.१४ आणि ०.०६ अशी आहेत. वरिल सर्व गटांचा विचार करता प्राप्त 'r' ची किंमत सारणी 'r' च्या किंमतीपेक्षा कमी आहे. म्हणून या शून्य परिकल्पनांचा स्विकार

करावा लागतो. तसेच मराठी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थी, इंग्रजी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थी, हिंदी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थी गटामध्ये हा सहसंबंध ऋण स्वरूपाचा दिसतो.

निष्कर्ष:

- १) बी.एड. प्रशिक्षणार्थी मुलांची सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांची सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती यात लक्षणीय सहसंबंध नाही.
- २) बी.एड. प्रशिक्षणार्थी मुलींची सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांची सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती यात लक्षणीय सहसंबंध नाही.
- ३) बी.एड. ग्रामीण भागातील प्रशिक्षणार्थीची सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांची सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती यात लक्षणीय सहसंबंध नाही.
- ४) बी.एड. शहरी भागातील प्रशिक्षणार्थीची सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांची सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती यात लक्षणीय सहसंबंध नाही.
- ५) बी.एड. आदिवासी भागातील प्रशिक्षणार्थीची सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांची सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती यात लक्षणीय सहसंबंध नाही.
- ६) बी.एड. मराठी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थीची सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांची सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती यात लक्षणीय सहसंबंध नाही.
- ७) बी.एड. इंग्रजी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थीची सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांची सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती यात लक्षणीय सहसंबंध नाही.
- ८) बी.एड. हिंदी माध्यमातील प्रशिक्षणार्थीची सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांची सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती यात लक्षणीय सहसंबंध नाही.
- ९) बी.एड. एकूण प्रशिक्षणार्थीची सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांची सर्जनशील अध्यापन अभिवृत्ती यात लक्षणीय सहसंबंध नाही.

संदर्भ ग्रंथ यादी

१) कदम, चा. प. (१९८९). *शैक्षणिक संख्याशास्त्र*. पुणे : नूतन प्रकाशन.

२) कुंडले, म. बा. (१९९१). *सर्जनशीलता*. पुणे : नूतन प्रकाशन.

३) गाडेकर के. ना., पाटिल अ., इनामदार कृ., (२००७). *प्रगत सामाजिक मानसशास्त्र*. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन.

४) जाधव, के. रा. (२०११). *कृतिसंशोधन* (द्वितीयावृत्ती). मुंबई: शुभाय प्रकाशन.

५) पंडित ब. वि. (१९८९). *शिक्षणातील संशोधन अभिकल्प* (प्रथमावृत्ती). पुणे: नूतन प्रकाशन.

६) मुळे, रा.व. उमाठे, वि. (१९९८). *शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे* (तृतीयावृत्ती). औरंगाबाद : विद्या बुक्स.

7. Best, J. and Kahn, J. W. (2003). *Research in Education* (7th Ed.). New Delhi : Prentice- Hall of India Pvt. Ltd.

8. Garrett, H. E. (1985). *Statistics in Psychology and Education* (11th Ed.). Vakil, Feffer and Simsons Ltd.